

Αλέξης Γ. Κ. Σαββίδης

*Προβλήματα σχετικά με την αποστολή
του Κωνσταντίνου-Κυρίλλου στους Χαζάρους*

*Η βυζαντινή προσπάθεια εκχριστιανισμού
στο ανατολικό σύνορο της Ευρώπης τον ένατο αιώνα*

«Οι Χάζαροι είναι όλοι τους Ιουδαίοι,
και είναι πρόσφατος ο ενανγκαλισμός
του Ιουδαϊσμού από αυτούς»

Ιμπν αλ-Φακίχ, Μουσουλμάνος γεωγράφος
(για το έτος 903 μ.Χ.)

Η ανακοίνωση αυτή* εντάσσεται στο πλαίσιο ευρύτερης έρευνας για τις βυζαντινοχαζαρικές σχέσεις, από τις αρχές του 7ου ως τα μέσα περίπου του 10ου αιώνα. Οι Χάζαροι, μια από τις πιο ενδιαφέρουσες εθνότητες του μέσου Μεσαίωνα, υπήρξαν ο μοναδικός μεσαιωνικός τουρκικός λαός στην ιστορία που εξιουδαϊστηκε και έχουν γίνει αντικείμενο εκτεταμένης έρευνας, με πολυάριθμα συγγράμματα, ιδιαίτερα μέσα στις τελευταίες δεκαετίες. Ο σημερινός χρόνιστης του Internet θα διαπιστώσει την ύπαρξη μιας εκτενούς εξειδικευμένης βιβλιογραφίας περί Χαζάρων (ενημερωμένης ως τις 12-3-2000), κατά θέματα και γλώσσες – από την οποία, πάντως, απουσιάζουν τα ελληνικά δημοσιεύματα. Τη βιβλιογραφία αυτή έχει εκπονήσει ο Kevin Alan Brook, συγγραφέας της πιο πρόσφατης στη διεθνή βιβλιογραφία μονογραφίας περί Χαζάρων¹, που έρχεται να προστεθεί στις ήδη υπάρχουσες συνθέσεις των Douglas Dunlop και Peter Golden (στα αγγλικά)² και των Μιχαήλ Αρταμόνοφ, Σβετλάνα Πλέτνεβα και Ανατόλιου Νοβοσέλτσεφ (στα ρωσικά)³.

* Για μια πρώτη, εκλαΐκευτικότερης μορφής, πραγμάτευση του θέματος βλ. το ένθετο αφιέρωμα «Κύριλλος και Μεθόδιος: οι διαφωτιστές των Σλάβων» της εφημερίδας ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ/ΙΣΤΟΡΙΚΑ, τεύχ. 18 (17-2-2000), σσ. 34-41, όπου και σύντομη σκιαγράφηση των βυζαντινο-χαζαρικών σχέσεων (σσ. 34-36).

1. K. Brook, *The Jews of Khazaria*, Northvale N.J. 1999.

2. D. Dunlop, *The history of the Jewish Khazars*, Princeton U.P. 1954 (ανατ. New York 1967). – P. Golden, *Khazar studies: a historico-philological inquiry into the origins of the Khazars*, A', Budapest 1980.

3. M Artamonov, *Istorija Hazar*, Leningrad 1962. – S. Pletneva, *Hazary*, Moskva 1976 (ανατ. 1986) (γερμαν. μετάφρ.: Die Chasaren: mittelalterliches Reich au Don und Wolga, Leipzig 1978). – A. Novoseltsev, *Hazarskoje gosudarstvo i ego rol' v istorii vostonoi Evropy i Kaukaza*, Moskva 1990. Γενικά περί των Χαζάρων βλ. την παλαιότερη βιβλιογραφία (ως το 1957) στον G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, A', Βερολίνο 1958² (ανατ. Λέιντεν 1983), 83-86 (στο εξής: Moravcsik,

Οι Χάζαροι, όμως, εκτός από το ενδιαφέρον των ειδικών ερευνητών (ιστορικών, φιλολόγων, γλωσσολόγων, αρχαιολόγων, ιστορικών της τέχνης κ.ά.), έχουν κινήσει το ενδιαφέρον και της λογοτεχνίας. Έτσι, έχουν γίνει ευρύτερα γνωστοί στο διεθνές αναγνωστικό κοινό (σε αντίθεση με πολλούς άλλους ομοφύλους τους λαούς του μεσαίωνα), λόγω της προβολής τους κυρίως σε δύο ιστορικο-λογοτεχνικά έργα, που μέσα στην τελευταία εικοσιπενταετία έχουν γνωρίσει πολλές μεταφράσεις - και στα ελληνικά, κάτι που επιβεβαιώνει το διαρκώς ανανεούμενο ενδιαφέρον γι' αυτούς. Από τη μια πλευρά, ο διάσημος ουγγρικής καταγωγής φιλόσοφος και δοκιμιογράφος Άρθουρ Καίστλερ τους αποκάλεσε «Δέκατη τρίτη φυλή», χαρακτηρίζοντάς τους ως την τρίτη μεγάλη δύναμη της εποχής, ανάμεσα στο ορθόδοξο Βυζάντιο και το μουσουλμανικό κόσμο⁴, ενώ, από την άλλη, ιδιαίτερα πολύ έχει διαβαστεί το πρωτότυπο και καλογραμμένο βιβλίο του Σέρβου λογοτέχνη και πανεπιστημιακού, Μίλοραντ Πάβιτς, με τίτλο «Το λεξικό των Χαζάρων»⁵. Στην ελληνική λογοτεχνία, αντίθετα, η παρουσία των Χαζάρων έχει βρει μια μικρή θέση, μόνο εφόσον σχετίζεται με την κυριλλομεθοδιανή ιεραποστολική επιχείρηση στη χώρα των Χαζάρων – και αυτό στη βραβευμένη από την Ακαδημία Αθηνών μυθιστορηματική βιογραφία του Κώστα Σαρδελή⁶.

Μια έστω και πρόχειρη αναδίφηση στα κυριότερα χαζαρολογικά δημοσιεύματα κατά τις τελευταίες δεκαετίες θα αναδείξει εκ νέου το βασικό θέμα που αντιμετωπίζει η έρευνα – και αυτό δεν είναι άλλο από το πρόβλημα της εποχής που οι Χάζαροι ασπάστηκαν και υιοθέτησαν (κατά σάδια) τον Ιουδαϊσμό. Το ζήτημα αυτό θα απασχολήσει μέρος της παρούσας ανακοίνωσης, καθόσον φαίνεται ότι σημαντικές πτυχές του συνδέονται με την αποστολή στον Χάζαρο χαγάνο (ηγεμόνα)⁷, το 860-861, του Κωνσταντίνου-Κυρίλλου (της «μεγαλύτερης

Byzantinoturcica). Οι νεότερες συμβολές (ως το 1999), με έμφαση στις βυζαντινο-χαζαρικές σχέσεις, στην υπό ετοιμασία εργασία μουν: «Χάζαροι, οι μεσαιωνικοί Τούρκοι που εξισλαμίστηκαν, και το Βυζάντιο».

4. Ελλην. μετάφρ.: *Η Δέκατη τρίτη φυλή* (*Η Αυτοκρατορία των Χαζάρων και η κληρονομιά της*), Αθήνα 1978.

5. Ελλην. μετάφρ.: *Το λεξικό των Χαζάρων*, Αθήνα 1991 – για την έκδοση αυτή βλ. Α. Σαββίδης, *Ποικίλα δοκίμια ιστορικά, φιλολογικά, βιβλιοκριτικά*, Αθήνα 1999, 44-46.

6. ... Και εγένετο φως. *Κύριλλος και Μεθόδιος, οι φωτισταί των Σλάβων. Μυθιστορηματική βιογραφία*, Αθήνα 1989 (τα περί της χαζαρικής αποστολής στις σσ. 255-263). – βλ. βιβλιογραφία του Α. Σαββίδη, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο 20* (Λάρισα 1991), 219.

7. Για τον όρο αυτόν βλ. τώρα A. Savvides, "Some notes on the terms khan and khagan in

μιօρφής της Μακεδονίας από την εποχή του Αλεξάνδρου», κατά τον αείμνηστο Robert Browning⁸) και του αδελφού του, Μεθοδίου. Και αυτό, γιατί νεότερες έρευνες αρχίζουν να αμφισβητούν τις παλαιότερες θεωρίες περί υιοθέτησης του Ιουδαϊσμού από τους παλαιότερους χαγάνους των Χαζάρων (π.χ. μεταξύ 730/740 μ.Χ. από τον χαγάνο Μπουλάν ή και στις αρχές του 9ου αιώνα), προ-ωθώντας όλο και περισσότερο τη θεωρία της ολοκλήρωσης του σταδιακού αυτού, όπως εξελίχτηκε, εξιουδαϊσμού γύρω στην εποχή της υιοθέτησης αποστολής, περί το 861, όταν δηλαδή εξασθένησαν πλέον σοβαρά οι βυζαντινοχαζαρικές επαφές⁹. Ας θυμηθούμε εδώ την θεμελιακή σημασίας πληροφορία μιας μουσουλμανικής πηγής, του γεωγράφου Ιμπν αλ-Φακίχ, ο οποίος γράφοντας γύρω στο 902/903 μ.Χ. μαρτυρεί: «Οι Χάζαροι είναι όλοι τους Ιουδαίοι και είναι πρόσφατος ο εναγκαλισμός του Ιουδαϊσμού από αυτούς»^{9a}.

* * *

Πριν από τη μεγάλη ιεραποστολική τους προσπάθεια στην Παννονία και Μοραβία την περίοδο 863-867 μ.Χ., και τη δημιουργία του σλαβικού «γλαγολιτικού» (μετέπειτα κυριλλικού) αλφαριθμητικού, οι Θεσσαλονικείς «φωτιστές των Σλάβων», Κωνσταντίνος-Κύριλλος (c. 826/827-869)¹⁰ και Μεθόδιος (c. 815-

Byzantine sources", τόμ. *Hunter of the East. Studies in honour of C.E. Bosworth*, Leiden 2000, 267-279, με τη σχετική βιβλιογραφία.

8. Στον τόμο: *Μακεδονία. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών 1982, 263.

9. Βλ. σχετικά C. Zuckerman, "On the date of the Khazar's conversion to Judaism and the chronology of the kings of the Rus Oleg and Igor. A study of the anonymous Khazar letter from the Jenizah of Cairo", *Revue des études byzantines* 53 (1995), 237-270. – πρβλ. Ρίκα Μπενβενίστε, *Εβραίοι ταξιδιώτες τον Μεσαίωνα*, Αθήνα 2000, 136-137. Το ζήτημα του χαζαρικού εξιουδαϊσμού είναι τεράστιο και συνεχίζει να ερευνάται (βλ. και πιο κάτω, σημ. 41).

9a. Πρβλ. J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Λευψία 1903, 270.

10. Η ελληνική καταγωγή των δύο ιεραποστόλων δεν αμφισβητείται πλέον: βλ. Α. -Αι. Ταχιάος, «Η εθνικότης Κυρίλλου και Μεθοδίου κατά τας σλαβικάς ιστορικάς πηγάς και μαρτυρίας», *Κυρίλλω και Μεθόδιω τόμος εόρτιος επί τη 1100ετηρίδι*, Β', Θεσσαλονίκη 1968, 83-132. - του ίδ., «L'origine de Cyrille et de Méthode. Verité et légende dans les sources slaves», *Cyrillomethodianum* 2 (1972-73), 98-140 (= *Greeks and Slavs. Cultural, ecclesiastical and literary relations*, Θεσσαλονίκη 1997, 13-55). – του ίδ., *Κύριλλος και Μεθόδιος, οι θεμελιωτές της αρχαίας σλαβικής γραμματείας*, ανατύπ. Θεσσαλονίκη 1977, 13 εξ., 29-31 (στο εξής: Ταχιάος, *K+M*). Επίσης βλ. σχετικά Κ. Μπόνης,

884/885), είχαν επίσης διακριθεί – ιδιαίτερα ο Κωνσταντίνος σε νεότατη μάλιστα ηλικία – και σε άλλες διπλωματικές κυρίως αποστολές. Καθορίζοντας με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ακρίβεια το ιστορικό πλαίσιο των αποστολών εκείνων (που υπήρξαν παράλληλα πολιτικού-διπλωματικού αλλά και θρησκευτικού-δογματικού χαρακτήρα), καθώς και τη χρονολόγησή τους¹¹, αναφερόμαστε συγκεκριμένα:

α) Στην αποστολή προς τους «Σαρακηνούς» (δηλ. τους Άραβες του Χαλιφάτου των Αββασιδών της Βαγδάτης, επί χαλίφη αλ-Μουταουακίλ: 847-861), την περίοδο 855-856 μ.Χ.¹², αποστολή στην οποία ο νεαρός τότε Κωνσταντίνος (στα 28/29 του χρόνια) έλαβε μέρος ως μέλος της αντιπροσωπείας του (μετέπειτα πατριάρχη, από το 858) Φωτίου, συμμετέχοντας όχι μόνο στις διαπραγματεύσεις για ανταλλαγές αιχμαλώτων μεταξύ της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και του Χαλιφάτου, αλλά και σε υψηλού επιπέδου θεολογικές συζητήσεις περί Αγίας Τριάδος με Μουσουλμάνους θεολόγους στην Αυλή του χαλίφη, στην πόλη Σαμάρρα επί της ανατολικής όχθης του ποταμού Τίγρη, η οποία μεταξύ 836 και 892 αντικατέστησε τη Βαγδάτη ως πρωτεύουσα των Αββασιδών¹³.

β) Στην αποστολή στη Νότια Ρωσία, στη Χερσόνα της Ταυρικής Χερσονήσου

«Αναίρεσις ισχυρισμών περί σλαβικής καταγωγής των Ελλήνων ιεραποστόλων των Σλάβων Κυρίλλου και Μεθοδίου», Νέα Εστία 118/ τεύχ. 1403 (Χριστούγεννα 1985: Αφιέρωμα στη Θεσσαλονίκη), 37-58 (με τη βιβλιογρ.) και του ίδ., «Συμβολή εις περαιτέρω έρευναν του προβλήματος της καταγωγής των ιεραποστόλων των Σλάβων Κυρίλλου και Μεθοδίου», Βυζαντινά 13.1 (1985: Δώρημα στον I. Καραγιαννόπουλο), 425-451 – Δ. Γόνης, «Η καταγωγή του αγ. Κυρίλλου και η απάντησή του γι' αυτή στο δεύτερο του Χαζάρου χαγάνου», Πρακτικά Συνεδρίου προς τιμήν ... Κυρίλλου και Μεθοδίου των Θεσσαλονικέων φωτιστών των Σλάβων, Θεσ/νίκη 1986, 217-251, ιδίως 217-219 σημ. 1 (με τη βιβλιογρ.) (στο εξής: Γόνης). – πρβλ. F. Dvornik, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Πράγα 1993 (β' έκδ. Hattiesburg Miss. 1969), 333 εξ., που είχε πρώτος ελέγχει το αβάσιμο της σλαβικής καταγωγής τους) (στο εξής: Dvornik, *Légendes*). Επίσης βλ. I. Θεοχαρίδης, *Iστορία της Μακεδονίας κατά τους μέσους χρόνους*, 285-1354, Θεσ/νίκη 1980, 236-239.

11. Βλ. σχετικά το πρόσφατο εκτενές περὶ Κυρίλλου λόγιμα (με αναλυτική βιβλιογρ.) στους R.-J. Lilié – Claudia Ludwig – Th. Pratsch – Isle Rochow κ.ά., *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit, I. Abteilung: 641-867*, B', Βερολίνο – Νέα Υόρκη 2000, 561-566 αρ. 3927 (στο εξής PmbZ).

12. Για τη χρονολόγηση αυτή βλ. παρακάτω, σημ. 21-22.

13. Βλ. A. Northedge, *Encyclopaedia of Islam*² (= EI³) 8 (Λέιτεν 1995), 1039-1040 (για την πόλη την περίοδο χαλιφείας του αλ-Μουταουακίλ). Εσφαλμένα ο Π. Χρήστου (*Κύριλλος και Μεθόδιος, οι Θεσσαλονικέων φωτισταί των Σλάβων*, γ' έκδ., Θεσ/νίκη 1992, 27 σημ. 3 στο εξής: Χρήστου, K+M) θεώρησε ότι οι συζητήσεις αυτές πρέπει να έλαβαν χώρα στη Βαγδάτη.

(Κριμαίας), στα τέλη του 860 – αρχές 861 μ.Χ., μια επιχείρηση προεξαγγελτικού περιεχομένου εν όψει της χαζαρικής αποστολής. Στη Χερσόνα οι Κωνσταντίνος-Κύριλλος και Μεθόδιος¹⁴ μετέβησαν στα πλαίσια των διπλωματικών ελιγμών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, πριν ξεκινήσουν για την επίσκεψη στο Χανάτο των Χαζάρων. Την αποστολή αυτή είχε προκαλέσει, όπως συμπεραίνουν οι περισσότεροι μελετητές της περιόδου, η απειλητική για την Κωνσταντινούπολη επιδρομή των «Ρως» (των σκανδιναβικής προέλευσης Βίκιγχς), τον Ιούνιο του 860. Δεν είναι πάντως απόλυτα ξεκαθαρισμένο από την έρευνα αν η αποστολή αυτή στη Χερσόνα και η μετέπειτα στη Χαζαρία αποτέλεσαν τμήμα της ίδιας διπλωματικής κίνησης του Βυζαντίου στο βορειοανατολικό του σύνορο (όπως συμπεραίνεται από το σχετικό κεφάλαιο – 8ο του «Βίου Κωνσταντίνου»). Έχουν, για παράδειγμα, τονιστεί από τον Α. – Αι. Ταχιάο οι ιδιαιτερότητες της χερσωνιτικής αποστολής αλλά και της ευρύτερης περιοχής της¹⁵.

γ) Στην αποστολή προς τους Χαζάρους το έτος 861 μ.Χ., που αποτέλεσε στην ουσία συνέχιση της χερσωνιτικής, ασχέτως με το αν κάτι τέτοιο είχε προκαθοριστεί. Τότε, οι Κωνσταντίνος-Κύριλλος και Μεθόδιος από τη Χερσόνα διέσχισαν το νότιο τμήμα της Ταυρικής Χερσονήσου σε βορειοανατολική κατεύθυνση προς την Θεοδοσία (Κάφφα) και το Παντικάπαιον (Κερτζ), πέρασαν στην Αζοφική Θάλασσα (τη Μαιώτιδα λίμνη της αρχαιότητας) με πλοίο και στη συνέχεια ακολούθησαν τη λεγόμενη «χαζαρική οδό», δηλ. το πέρασμα (διάπλου) του ποταμού Δον (Τανάϊδος) ως το οχυρό Σάρκελ – και από εκεί δια ξηράς, περνώντας τις «Κασπία Πύλη» του Β. Καυκάσου, ως την επίσημη χειμερινή πρωτεύουσα των Χαζάρων (ήδη από τα μέσα του 8ου αιώνα), την Ιτίλ ή Αστραχάν, στο μεγάλο Δέλτα του Βόλγα, επί του βορειοδυτικού άκρου της Κασπίας Θάλασσας, της μεγαλύτερης κλειστής θάλασσας της γης. Την εποχή άφιξης της αποστολής πρόπει να είχε προχωρήσει η άνοιξη προς τις αρχές καλοκαιριού, έτσι η αποστολή συνέχισε τη μεγάλη αυτή πορεία με κατεύθυνση την Αυλή της θερινής διαμονής του ηγεμόνα (χαγάνου) των Χαζάρων, κατά μήκος της βορειοδυτικής ακτής της Κασπίας, από την Ιτίλ στη Σαμαντάρ ή Σεμεντέρ (το σημ. Ντερμπέντ στο Νταγκεστάν), στις υπώρειες του βορειοανατολικού Καυκάσου,

14. Θεωρείται βέβαιο ότι και ο Μεθόδιος συμμετείχε στην αποστολή αυτή βλ. σχετικά, μεταξύ άλλων, Ταχιάος, *K+M*, 65 εξ. – *PmbZ*, B', 562 σημ. 10 (πρβλ. και το περί Μεθοδίου λήμμα στο ίδιο έργο: τόμ. Γ', 230-233, αρ. 4975).

15. Ταχιάος, *K+M*, 67 εξ., 76 εξ.

κοντά στο Δέλτα του ποταμού Τερέκ¹⁶. Εκεί ακριβώς, στη Σαμαντάρ, έλαβε χώρα κατά πάσα πιθανότητα η πολυθρύλητη συνάντηση του Κωνσταντίνου με τον Χάζαρο, χαγάνο και με τους σοφούς Ιουδαίους και Μουσουλμάνους θεολόγους της Αυλής του τελευταίου.

* * *

Η βασική ιστορική πηγή και ορισμένα προβλήματα

Για τις προαναφερθείσες αποστολές στο αιββασιδικό χαλιφάτο, στη Χερσώνα και στους Χαζάρους βιορειοδυτικά της Κασπίας Θάλασσας, όπως βέβαια και για την περίφημη παννονική-μοραβική αποστολή των «αποστόλων των Σλάβων», η βασική μας πηγή είναι η λεγόμενη παννονική διασκευή του «Βίου του Κωνσταντίνου του Φιλοσόφου». Γραμμένος μάλλον αμέσως μετά το θάνατό του (το 869, στη Ρώμη), ίσως αρχικά στα ελληνικά, ο Βίος σώζεται στην παλαιοσλαβονική εκκλησιαστική γλώσσα (την κοινή ρίζα όλων των σλαβικών γλωσσών) από μεταγενέστερα χειρόγραφα του 15ου αιώνα και εξής και αποτελεί «μια από τις καλύτερες ιστοριοφιλολογικές πηγές του 9ου αιώνα»¹⁷. Υπάρχουν αρκετές σημαντικές νεότερες εκδόσεις και μεταφράσεις (γαλλικά, γερμανικά, λατινικά) του κειμένου αυτού (μαζί με το «Βίο Μεθοδίου»), ανάμεσά τους και ελληνική μετάφραση από τον Ι. Αναστασίου¹⁸. Πριν όμως επικεντρωθούμε

16. Για την πορεία των ιεραποστόλων προς τους Χαζάρους, ως τη συνάντησή τους με το χαγάνο τους, βλ. εδώ το χάρτη. Πρβλ. και τα σχόλια-περιγραφές των G. Vernadsky, "Byzantium and South Russia: two notes", *Byzantion* 15 (1940-41), 67-86 ιδιαίτ. 70 εξ. (στο εξής: Vernadsky). – Ταχιάος, K+M 74. Βλ. και J. Demetrukas, *Reisen und Verkehr im byzantinischen Reich*, A', Αθήνα 1996, 260-261, 405-406 για τη χρονολόγηση (επεκτείνεται τη χαζαρική αποστολή και μέσα στο 862 μ.Χ.).

17. Βλ. Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, Β' 1: 610-867, β' έκδ. Θεσ/νίκη 1993, 218. Για το σπουδαίο αυτό κείμενο βλ. και Ταχιάος, K+M, 254-5. – του ίδ. (A.-E. Tachiaos), "Some controversial points relating to the life and activity of Cyril and Methodius", *Cyrillomethodianum* 17-18 (1993-94), 41-71 (= *Greeks and Slavs* [εδώ σημ. 10], 67-97). – πρβλ. A. Vlasto, *The entry of the Slavs into Christendom*, Παν/μιο Καΐμπριτς 1970, 30, 34-36 (στο εξής: Vlasto, *Entry*). – P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός Ουμανισμός...*, Αθήνα 1981 (ανατ. 1985), 140 εξ. – J. Karayannopoulos – G. Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz*, Βιεννέ 1982, 348-349 αρ. 221.

18. I. Αναστασίου, «Βίος Κωνσταντίνου-Κυριλλου, Βίος Μεθοδίου, Βίος Κλήμεντος Αχρίδος», *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Παν/μίου Θεσσαλονίκης* 12 (1967, έκδ. 1968),

στο κύριο θέμα της ανακοίνωσης αυτής, δηλ. τη χαζαρική αποστολή, θα αναφερθούμε σε ορισμένα προβλήματα των περιεχομένων του «Βίου Κωνσταντίνου» σχετικά με τις προγενέστερες αποστολές στους Μουσουλμάνους και στη Χερσώνα.

1) Ο «Βίος Κωνσταντίνου» (βο κεφάλαιο) αναφέρει ότι όταν ο Κωνσταντίνος ήρθε με τη βυζαντινή αποστολή στους Άραβες¹⁹, ήταν 24 χρονών (μετ. Αναστασίου, 124.7/ εδώ χρησιμοποιείται ο εσφαλμένος τύπος «Μωαμεθανών» αντί «Μουσουλμάνων»). Αν λάβουμε υπόψη ως έτος γέννησής του το 826/827, τότε αυτό θα χρονολογούσε την αποστολή στο 851 μ.Χ., μια χρονολογία που έκανε αποδεκτή ο διάσημος σλαβολόγος F. Dvornik και ορισμένοι άλλοι νεότεροι μελετητές²⁰. Όμως, ως προς το ξήτημα αυτό ιδιαίτερη προσοχή θα πρέπει να δοθεί στη μαρτυρία του μεγάλου Άραβα ιστοριογράφου αλ-Τάμπαρι (839-923/924), που αναφερόμενος στις βυζαντινο-μουσουλμανικές ανταλλαγές αιχμαλώτων με σαφήνεια χρονολόγησε την αποστολή αυτή στο έτος Εγίρας 241, δηλ. στο Νοέμβριο-Δεκέμβριο του 855 και στις αρχές του 856²¹. Πράγματι, οι περισσότεροι μελετητές πλέον υιοθετούν το έτος 855-856 για την αποστολή αυτή²², - σε μια περίοδο εξάλλου που σχετίζεται άμεσα με την παραγκώνιση της

113-200 (το κείμενο του «Βίου Κυρίλλου» στις σσ. 118-148, με τις σημειώσεις στις σσ. 186-193). Βλ. επίσης την παλαιότερη γαλλική μετάφραση του Dvornik, *Légendes*, 349-380.

19. Ειδική μελέτη για τη μουσουλμανική και τη χαζαρική αποστολή έγραψε παλαιότερα (στα βουλγαρικά) ο J. Trifonov, "Konstantin Filosof (Sv. Kiril) kato čarski pratenik pri Saracini i Hazari", στον τόμο *Sbornik v Cest na Prof. L.M. Miletic*, Σόφια 1933, 307-320, την οποία δεν μπόρεσα να συμβουλευθώ.

20. Βλ. F. Dvornik, *Légendes*, 69 εξ. – του ίδ., *Byzantine missions among the Slavs*, New Brunswick N.J. 1970 (στο εξής Dvornik, *Missions*), παράρτ. I: The embassies of Constantine-Cyril and Methodius to the Arabs, σσ. 285-306 (= του ίδ., «The embassies...» To honor R. Jakobson, A', Χάγη-Παρίσιοι 1966, 569-576). – Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Οι βαλκανικοί λαοί κατά τους μέσους χρόνους, Θεσ/νίκη 1992, 134. – Σοφία Πατούρα, Οι αιχμάλωτοι ως παράγοντες επικοινωνίας και πληροφόρησης, 4ος – 10ος αι., Αθήνα 1994, 140 σημ. 22. – I. Παπαδριανός, Διαβαλκανικά ιστορικά δοκίμια, A', Θεσ/νίκη 1998, 37. Το 851 επίσης αποδέχεται σιωπηρά και ο Ταχιάος, *K+M*, 47 εξ., 54, αποδεχόμενος τη μαρτυρία του «Βίου» ότι τότε ο Κύριλλος ήταν 24 ετών και γράφοντας ότι το 855 οι δύο αδελφοί είχαν ήδη περάσει μερικά χρόνια στον Όλυμπο της Βιθυνίας.

21. Βλ. σχετικά Maria Campagnolo-Pothitou, "Les échanges de prisonniers entre Byzance et l' Islam aux IXe et Xe siècles", *Journal of Oriental and African Studies* 7 (1995), 17, 38-39.

22. Για την ορθή χρονολόγηση βλ. μεταξύ άλλων, Vlasto, *Entry*, 134. – Δ. Ζακυθηνός, *Βυζαντινή ιστορία*, 324-1071, β' εκδ., Αθήνα 1977 (ανατ. 1989), 233 (στο εξής: Ζακυθηνός, *Ιστορία*). – R. Browning (εδώ σημ. 8), 264α. – D. Obolensky, *H βυζαντινή Κοινοπολιτεία. Η Ανατολική Ευρώπη*,

επιτροπείας της βασιλομήτορος Θεοδώρας και την ανάληψη της ουσιαστικής εξουσίας στο Βυζάντιο από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' (842-867) με τη βοήθεια του «καίσαρα» Βάρδα. Μετά την αποστολή αυτή και για μια πενταετία περίπου (ως την εκδήλωση της χερσωνιτικής και χαζαρικής αποστολής), ο Κωνσταντίνος έμελλε να ζήσει στην απομόνωση της μοναστικής πολιτείας του Ολύμπου της Βιθυνίας – χωρίς όμως ακόμα να ασπαστεί το μοναχικό βίο και να υιοθετήσει το όνομα Κύριλλος, ενώ ο αδελφός του Μεθόδιος έγινε μοναχός κατά την ίδια αυτή περίοδο²³.

2) Σε διάφορα σημεία του «Βίου Κωνσταντίνου» (κεφάλαια 8,9,10,11 = μετ. Αναστασίου, σσ. 127 εξ., 129 εξ., 131 εξ., 136 εξ.) γίνεται εκτεταμένα λόγος για την κυριλλομεθοδιανή αποστολή στη Χερσώνα, όπου ο γλωσσομαθής Κωνσταντίνος (που τεκμηριωμένα ως τότε γνώριζε, πλην των ελληνικών, παλαιοσλαβικά – γνωρίζοντας μάλιστα και τις ποικίλες τους διαλεκτολογικές διαφορές –, αραβικά, συριακά και εβραϊκά)²⁴ βελτίωσε στο εξάμηνο περίπου της εκεί παραμονής του τα εβραϊκά του (ορθά τονίζει ο Ταχιάος ότι δεν τα πρωτοέμαθε εκεί²⁵), ενώ έμαθε επίσης και την τουρκόφωνη διάλεκτο των Χαζάρων, τη σαμαρειτική γλώσσα από τα «σαμαρειτικά βιβλία», όπως γράφεται στο «Βίο» (μετ. Αναστασίου, 128.10-11), λόγω του ότι οι Χαζαροί χρησιμοποιούσαν μια φόρμα της συριακής γραφής²⁶. Παραπόρησε σχετικά ο Ά. Τουνbee: «... προφανώς ο Κωνσταντίνος-Κύριλλος είχε ήδη αντιληφθεί ότι το πιο πολλά υποσχόμενο βήμα προς την κατεύθυνση της μεταστροφής ενός μη χριστιανικού λαού ήταν η εκμάθηση της γλώσσας του λαού αυτού – και είχε ξεκινήσει την εκμάθηση της χαζαρικής γλώσσας, γιατί είχε αντιληφθεί ότι οι χαζαρικές επικράτειες

500-1453, Α΄, Θεσ/νίκη 1991, 127 (στο εξής: Obolensky, Κοινοπολιτεία). – Χρήστου, K+M, 25-30 ιδίως 29 σημ. 6. – PmbZ, B΄, 562 σημ. 8 (βιβλιογρ.).

23. Για την περίοδο αυτής της απομόνωσης βλ. Ταχιάος, K+M, 53-61.

24. Για τη γλωσσομάθεια του Κυρίλλου, ιδιαίτερα στα παλαιοσλαβικά, βλ. γενικώς Ταχιάος, K+M, 29 εξ., 102 εξ. (δημιουργία σλαβικού κεφαλαίου), αλλά και 68 εξ., 78-79 σημ. 24 (χαζαρικά και άλλες γλώσσες). – πρβλ. Ζακυθηνός, Ιστορία, 234.

25. Ταχιάος, K+M, 78.

26. Επίσης, για τα αινιγματικά «ρωσικά γράμματα» του Βίου (μετ. Αναστασίου, 128.18-19), που αποτελούν πρόβλημα της ιστορικο-φιλολογικής έρευνας (αν δηλ. εννοούν «συριακά» ή «ρωσικά»), βλ. τη συμβολή του Ταχιάου, «Τα ρωσικά γράμματα εις τον Βίον του Κωνσταντίνου-Κυρίλλου», Θεολογικόν συμπόσιον. Τόμος χαριστήριος προς τον καθ. Π.Χρήστου, Θεσ/νίκη 1967, 201-310. – πρβλ. του ίδ., K+M, 68-72 (με τις σημ.), 78-79, 80. – πρβλ. μετ. Αναστασίου, 188-189 σημ. 39.

πέρα από τη μακρινή Χερσώνα αποτελούσαν πολύ πιο σημαντικό ιεραποστολικό βήμα από τις περιοχές της δικής του γενέτειρας πόλης (= Θεσσαλονίκης). Την εποχή αυτή η χαζαρική ήταν η γλώσσα-κλειδί για τη μεταστροφή του Βορρά στο Χριστιανισμό»²⁷. Η καλύτερη λοιπόν γνώση της εβραϊκής και η εκμάθηση της χαζαρικής έδωσαν τα απαραίτητα εφόδια, ενώ ακόμη βρισκόταν στη Χερσώνα, για να επιχειρήσει τη χαζαρική αποστολή.

3) Στο 8ο κεφάλαιο του «Βίου Κωνσταντίνου» (μετ. Αναστασίου, 128) γίνεται λόγος για την ανακάλυψη στη Χερσώνα από τους Κωνσταντίνο και Μεθόδιο, στις 30 Ιανουαρίου του 861, των λειψάνων του αγίου Κλήμη, ενός εκ των διαδόχων του Αποστόλου Πέτρου και επισκόπου Ρώμης το 88-97/100 μ.Χ., που είχε μαρτυρήσει στους διωγμούς του Τραϊανού²⁸. Είναι πιθανόν, χωρίς όμως να υπάρχουν αδιάσειστες μαρτυρίες περί τούτου, να παραβρέθηκε ως μάρτυρας (ή και ως μέλος ακόμα της χερσωνιτικής αποστολής) ο μαθητής των δύο ιεραποστόλων, Κλήμης της Αχρίδας (840-916), σε νεαρότατη ηλικία τότε και αυτός²⁹. Με την ευκαιρία πάντως του γεγονότος της ανακάλυψης των λειψάνων του Κλήμη συνδέεται και η πρώτη μαρτυρούμενη (στον «Βίο Κωνσταντίνου») συνάντηση των ιεραποστόλων με κάποιο Χάζαρο στρατιωτικό αρχηγό, που είχε προβεί σε λεηλασίες κάποιας γειτονικής της Χερσώνας χριστιανικής πόλης (δεν αναφέρεται ποιάς) και τον οποίο ο Κωνσταντίνος κατόρθωσε να μεταστρέψει στο Χριστιανισμό (μετ. Αναστασίου, 128.34-39)³⁰.

4) Στο κλείσιμο του 8ου επίσης κεφαλαίου (μετ. Αναστασίου, 128-129), διαβάζουμε την πολύ ενδιαφέρουσα περίπτωση της εισβολής στιφών «βαρβάρων» ωρομένων ως λύκων το 860-861, μέσα σε χερσωνιτικό μοναστήρι, όπου οι δύο ιεραπόστολοι, τελούσαν τη λειτουργία. Η αταράξια των τελευταίων εντυπώσιασε τους εισβολείς, που τελικά δεν τους πείραξαν, αλλά «... ἐδειξαν προς αυτόν (= Κύριλλο), κατά θείαν υπόδειξιν, φιλικά αισθήματα και ήρχισαν να υπο-

27. A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his world*, Λονδίνο 1973, 522 (και στο ίδιο, 353) (στο εξής: Toynbee).

28. Βλ. μετ. Αναστασίου, 189 σημ. 40. – επίσης Dvornik, *Légendes*, 190 εξ. – Ταχάος, *K+M*, 72 εξ. – *PmbZ*, B', 562 σημ. 12.

29. Βλ. σχετικά D. Obolensky, *Έξι βυζαντινές προσωπογραφίες*, Αθήνα 1998, 24. – πρβλ. Vlasto, *Entry*, 35-36 (για το πρόβλημα της αιθεντικότητας των λειψάνων του Κλήμη). Επίσης βλ. Angelike Delikare, *Der hl. Clemens und die Frage des Bistums von Velitsa...*, Θεσ/νίκη 1997, 103.

30. Βλ. σχετικά G. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Άμστερνταμ 1970, 44-46 (που θεώρησε το στρατό αυτό «a Hungarian troop which might have belonged to the Khazar's army»).

κλίνωνται προ αυτού. Ακούσαντες δε εκ του στόματός του διδακτικούς λόγους, αφήκαν αυτόν μετ' ολοκλήρου της ακολουθίας ελεύθερον» (μετ. Αναστασίου, 129.5-8). Οι επιδρομείς αυτοί δεν κατονομάζονται στο «Βίο» (κακώς ο Αναστασίου γράφει «Ούγγροι» στη μετάφρασή του). Αν κανείς υποθέσει ότι οι «βάρβαροι» αυτοί εισβολείς θα πρέπει μάλλον να αποκλειστεί ότι ήταν Χαζαροί (αφού οι τελευταίοι ήταν γνωστοί για την ανοχή τους απέναντι σε όλες τις θρησκείες), τότε η μόνη πιθανή λογικοφανής εξήγηση είναι να έχουμε στην περίπτωση αυτή επιδρομή των επίσης τουρκοφώνων Ούγγρων (ή «Μαγυάρων», όπως οι ίδιοι αυτοχαρακτηρίζονταν), ενός δυναμικού μεσαιωνικού τουρανικού φύλου που στα βυζαντινά κείμενα αναφέρονται συχνά ως «Τούρκοι»³¹, με πολύ ενδιαφέρον πλέγμα σχέσεων με το Βυζάντιο, ιδίως από τα τέλη του 9ου αιώνα και εξής, όπως έδειξε πολύ πρόσφατα σε αναλυτική μελέτη της η Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου³².

Πράγματι, την εποχή της κυριλλομεθοδιανής αποστολής στη Χερσώνα και στη Χαζαρία, οι Ούγγροι (ως βοηθητικό στράτευμα των Χαζάρων τους χαρακτήρισε πρόσφατα ο C. Zuckerman³³) βρίσκονταν κατεσπαρμένοι στις αχανείς εκτάσεις μεταξύ Καυκάσου και Καρπαθίων, χωρίς να αποτελούν (στη συνείδηση των συγχρόνων μαρτύρων της εποχής) κάποια ευδιάκριτη εθνική κοινότητα. Η ξαφνική εμφάνισή τους στο χερσωνιτικό μοναστήρι τους έφερε, για πρώτη φορά ίσως, σε απευθείας επαφή με Βυζαντινούς³⁴, αφού όπως είναι γνωστό,

31. Για τις ονομασίες των Χαζάρων, Ούγγρων και Πατζινάκων στις βυζαντινές πηγές βλ. γενικά Α. Σαββίδης, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο, Α'*: Προ-οθωμανικά φύλα στην Ασία και στα Βαλκάνια, Αθήνα 1996 (ανατύπ. 2001), 17-18 και πίνακας στη σ. 21. Για την αναφορά των Ούγγρων ως «Τούρκων» στις βυζαντινές πηγές βλ. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 321-322 αρ. 3 (για την περίοδο 9ος-11ος αι.).

32. M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, «Οι Ούγγροι και οι επιδρομές τους στο δυτικο-ευρωπαϊκό και στο βυζαντινό χώρο, τέλη 9ου-10ος αι.», *Βυζαντινά* 20 (1999, έκδ. 2000), 65-135.

33. C. Zuckerman, "Les Hongrois au pays de Lebedia: une nouvelle puissance aux confins de Byzance et de Khazarie, c. 836-889", *To εμπόλεμο Βυζάντιο*, Αθήνα 1997, 51-74, ιδίως 67 σημ. 67, 70 σημ. 80 (σημαντική συμβολή για τους Ούγγρους πριν από τη βασική για την ιστορία τους χρονολογία 896).

34. Για την ουγγρική ταυτότητα των εισβολέων αυτών του 860-861 βλ. F. Berkí, «Δύο επεισόδια του Βίου των αγ. Κυριλλού και Μεθοδίου σχετιζόμενα με την προϊστορία των Ούγγρων», *Κυριλλω και Μεθοδίω τόμος εόρτιος...*, Α', Θεσ/νίκη 1966, 241-248, ιδίως 245-246. – πρβλ. Π. Αντωνόπουλος, *Ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος και οι Ούγγροι*, Αθήνα 1996, 52-53 (χρονολόγηση γεγονότος στο 861). – Ταχιάδος, *K+M*, 74.

μόλις το 895 μ.Χ. έμελλε να υπογραφεί η πρώτη επίσημη βυζαντινο-ουγγρική συμμαχία στρεφόμενη κατά των Βουλγάρων – οι οποίοι βέβαια τελικά έστρεψαν κατά των Ούγγρων τους επίσης ομοφύλους τους Πατζινάκους ή Πετσενέγους. Οι τελευταίοι, το 896, απώθησαν τα ουγγρικά στίφη προς τη βόρεια Βαλκανική και την κεντρική Ευρώπη³⁵.

Η χαζαρική αποστολή του 861 μ.Χ.³⁶

Στους πρώτους μήνες του 861, το μακρό ταξίδι του Κωνσταντίνου και Μεθοδίου προς τη Χαζαρία, που περιγράφηκε παραπάνω, έφερε τους δύο ιεραποστόλους στον τελικό σκοπό του ταξιδιού τους, στον τόπο θερινής διαμονής του χαγάνου, στην πόλη Σαμαντάρ, στη δυτική όχθη της Κασπίας. Το όνομα του χαγάνου ήταν Μπουλάν, όπως και εκείνο του προκατόχου του το 730/740 μ.Χ., που συνδέεται με τις πρώτες επαφές των Χαζάρων με τον Ιουδαϊσμό³⁷.

Την εποχή της αποστολής αυτής, που έμελλε να είναι και πολιτικο-διπλωματικού αλλά και θρησκευτικού-πολιτιστικού περιεχομένου (από τις πρόσφατες έρευνες τον πολιτικό κυρίως χαρακτήρα της προέβαλε η Γιασμίνα Μωϋσείδου³⁸, ενώ ο Ταχιάσ Τονίζει το γεγονός ότι «οι βιογράφοι του Κυρίλλου και του Μεθοδίου πρόβαλαν μόνο τη θεολογική-θρησκευτική πλευρά της αποστο-

35. Βλ. μεταξύ άλλων A. Urbansky, *Byzantium and the Danube frontier...*, Νέα Υόρκη 1968, 17-18. – Moravcsik (εδώ σημ. 3), 50 εξ. – επίσης Moravcsik, "Hungary and Byzantium", *Cambridge Medieval History* (= CMH) IV.1 (1966²), 568-569 σημ. 2 και A. Kazhdan – J. Bak, "Hungary", *Oxford dictionary of Byzantium*, Νέα Υόρκη – Οξφόρδη 1991, 956β.

36. Βλ. σχετικά την παλαιά μελέτη του Trifonov (εδώ στη σημ. 19). Με τη χαζαρική αποστολή ασχολήθηκαν επίσης οι I. Αναστασίου, «Η αποστολή του Κωνσταντίνου-Κυρίλλου και του Μεθοδίου εις την χώραν των Χαζάρων», *Εκκλησία* 43 (1966), 425-436, G. Moravcsik, "Byzantinische Mission im Krise der Türkvölker an der Nordküste des Schwarzen Meers", *Proceedings of 13th International Congress of Byzantine Studies*, Οξφόρδη 1967, 15-28 και T. Morijasu, "Hazarskaja missija Konstantina", *Starobalgarska Literatura* 9 (Σόφια 1981), 35-51. Βλ. επίσης Dvornik, *Légendes*, 148-211, ιδίως 181-188 με διάφορες λεπτομέρειες. – Ταχιάσ, *K+M*, 63-80 (κεφ. 4: Στη χώρα των Χαζάρων – Το αίνιγμα της Κρημαίας). – Γιασμίνα Μωϋσείδου, *To Βυζάντιο και οι βόρειοι γείτονές του τον 10ο αιώνα*, Αθήνα 1995, 298-302 με τις σημ. (στο εξής Μωϋσείδου) – και πολύ πρόσφατα K. Brook (εδώ σημ. 1), κεφ. VI: The Khazar's conversion to Judaism (όπου και αναφορά στην κυριλλο-μεθοδιανή αποστολή).

37. Βλ. το λήμμα αρ. 12.023 στην PmbZ, τόμ. Γ', 2000, 658.

38. Βλ. Μωϋσείδου, 299-300, 301.

λής αυτής³⁹), οι Χάζαροι όχι μόνο ήταν κύριοι όλης της στέππας μεταξύ του Βόλγα και του Σερέτ, αλλά κυριαρχούσαν επιπλέον πάνω στους σλαβικούς και φιννικούς λαούς των δασών βόρεια της στέππας. Αν και σ' αυτό το τμήμα της η χαζαρική σφαίρα επιρροής είχε ήδη συρρικνωθεί λόγω της καθόδου των Σκανδιναβών Ρως από τη Βαλτική Θάλασσα στις κοιλάδες του Δνείπερου, η Χαζαρική Αυτοκρατορία δεν είχε ακόμη πληγεί από τη μετανάστευση των Πατζινακών από την ανατολική όχθη του Βόλγα στη δυτική του Δον⁴⁰.

Σχετικά με τη χαζαρική αποστολή μπορούν με σχετική ασφάλεια να υποστηριχθούν τα εξής:

1) Η ανάληψη της δείχνει ότι, παρά την πρόοδο του ιουδαϊκού στοιχείου, κυρίως ανάμεσα στην άρχουσα τάξη των Χαζάρων, το Βυζάντιο δεν είχε ακόμη χάσει κάθε ελπίδα για εκχριστιανισμό τους. Όπως μαρτυρείται στο 9ο κεφάλαιο του «Βίου Κωνσταντίνου», στις θεολογικού περιεχομένου συζητήσεις που έγιναν στη θερινή χαζαρική Αυλή στην Σαμαντάρ, ο χαγάνος είπε στον Κωνσταντίνο ότι οι χαζαρικές δοξασίες διέφεραν από την Ορθοδοξία μόνο ως προς τον ένα, τον Βιβλικό τους θεό, σε αντίθεση με τη χριστιανική Αγία Τριάδα (μετ. Αναστασίου, 130.5-9). Επιπλέον, οι απεσταλμένοι του χαγάνου πριν την ανάληψη της αποστολής, είχαν τονίσει στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' ότι ακόμη και τότε από τη μια πλευρά οι Ιουδαίοι και από την άλλη οι Μουσουλμάνοι (οι «Σαρακηνοί») εξακολουθούσαν να πιέζουν το χαγάνο να ασπαστεί τις δικές τους δοξασίες (μετ. Αναστασίου, 127.21-25) – και κάτι που δεν θα μπορούσε να συμβαίνει αν είχε τότε επιτελεστεί απόλυτος εξιουδαϊσμός στο Χαγανάτο⁴¹. Πράγματι, κατά τη διάρκεια του α΄ και β΄ μέρους των εκτενών θε-

39. Ταχιάος, *K+M*, 66-67.

40. Toynbee, 522.

41. Πρβλ. τα σχόλια του Toynbee, 435, («Η αποστολή δεν θα άξιζε τον κόπο να είχε αναληφθεί, αν ο χαγάνος και το περιβάλλον του είχαν γίνει τότε πλήρως Ιουδαίοι»). Για το ξήτημα του εξιουδαϊσμού των Χαζάρων η βιβλιογραφία είναι σημαντική (βλ. και εδώ πιο πάνω, σημ. 9). Μερικώς υποστηρίζεται ότι κατά τη διάρκεια της κυριλλομεθοδιανής αποστολής η διαδικασία εξιουδαϊσμού πρέπει να είχε ολοκληρωθεί (V. Moshin, "Les Khazares et les Byzantins d'après l' anonyme de Cambridge", *Byzantium* 6, 1931, 309-325, ίδιως 315-316. – Dvornik, *Légendes*, 171. – O. Pritsak, "The Khazar kingdom's conversion to Judaism", *Harvard Ukrainian Studies* 2, 1978. – N. Gold – O. Pritsak, *Khazarian Hebrew documents of the 10th century*, Ithaca, Νέα Υόρκη 1982), αλλά ίσως ορθότερη είναι η άποψη ότι η επικράτηση αυτή θα πρέπει να σχετίζεται με την άρχουσα τάξη των Χαζάρων και όχι πλήρως ανάμεσα στους χαζαρικούς πληθυσμούς, κάτι που πρέπει να έγινε μετά την κυριαλλομε-

ολογικών αντιπαραθέσεων (κεφάλαιο 9ο – 10ο: μετ. Αναστασίου, 130-136), ο Κωνσταντίνος αναμετρήθηκε με τους σοφούς Ιουδαίους θεολόγους της χαζαρικής Αυλής, ενώ στο γ' και τελευταίο μέρος (κεφ. 11ο: μετ. Αναστασίου, 136-138, ιδίως 137.22 εξ.) παρενέβη σε κρίσιμη φάση των συζητήσεων και «Σαρακηνός σύμβουλος» του χαγάνου, για να ενισχύσει τον αγώνα κατά του Κωνσταντίνου από τη μουσουλμανική πλευρά, προτάσσοντας τον Μωάμεθ ως τον μοναδικό αληθινό προφήτη.

2) Το γεγονός ότι δεν είχε επιτελεστεί τότε απόλυτος εξιουδαϊσμός στο Χαγανάτο των Χαζάρων επιβεβαιώνεται και από το ρητώς αναφερόμενο στο «*Bίο Κωνσταντίνου*» ότι την ιερά αποστολή είχε ζητήσει με τους απεσταλμένους του στο Βυζάντιο ο ίδιος ο χαγάνος (μετ. Αναστασίου, 127.28.31: «Ζητούμεν, λοιπόν, παρ' υμάν συμβουλήν, παρακαλούντες ν' αποστείλετε άνθρωπον, ζώντα παρ' υμίν, εντριβή περὶ τας Γραφάς, ίνα, αφού νικήσῃ τους Εβραίους και τους Σαρακηνούς δια των επιχειρημάτων του, ακολουθήσωμεν την πίστιν υμάν»). Δύσκολα θα ζητούσε – θα προκαλούσε – ο χαγάνος συζήτηση για τα θέματα των Γραφών, αν είχε ο ίδιος τελεσίδικα αποφασίσει υπέρ της ιουδαϊκής θρησκείας. Για τους λόγους αυτούς, όπως αργότερα και για τη γνωστότερη παννονική – μοραβική αποστολή, το αίτημα έγινε απόλυτα δεκτό και από τον αυτοκράτορα (Μιχαήλ Γ') και από τον πατριάρχη (Φώτιο), που ανέλαβαν τις σχετικές πρωτοβουλίες για την αποστολή των Κωνσταντίνου και Μεθοδίου, με θρησκευτικούς αλλά και πολιτικούς στόχους. Όπως έγραψε ο αείμνηστος Π. Χρήστου († 1995), «... ο Φώτιος παρείχε ό,τι χρειάστηκε ως προς τη θεολογική και θρησκευτική πλευρά και ο Μιχαήλ Γ' παρείχε πολιτική και υλική προστασία»⁴².

Θοδιανή αποστολή: μεταξύ 862 ή 864 και 866 (βλ. Vernadsky, 75, 84-85. – Obolensky, *Koinopoliteia*, 291). Για το πρόβλημα βλ. και τη βιβλιογραφία στη Μωϋσείδου, 299-300 σημ. 117. Δεν κατόρθωσα να συμβουλευθώ εγκαίρως τη μελέτη του J. Shepard, "The Khazar's formal adoption of Judaism and Byzantium's northern policy", *Oxford Slavonic Papers* v. o. 31 (1998), 11-34.

42. P. Chrestou, "Who sent Cyril and Methodius into Central Europe: the emperor or the patriarch?", στον A.-E. Tachiaos (επιμ.), *The legacy of SS. Cyril and Methodius to Kiev and Moscow*, Θεσ/νίκη 1992, 109-115, ιδίως 115. – πρβλ. Ταχιάος, *K+M*, 65, 67. Για το γενικό ιστορικό υπόβαθρο βλ. I. Καραγιαννόπουλος, «Το ιστορικόν πλαισίον του έργου των αποστόλων των Σλάβων», *Κυρίλλος και Μεθοδίων τόμος ερότιος....*, Α', Θεσ/νίκη 1966, 141-152 και την πρόσφατη μονογραφία της Γιάννας Μαλιγκούδη, *Η παρουσία των μεσαιωνικού Ελληνισμού στην Κεντρική Ευρώπη. Το εκπολιτιστικό έργο των αγ. Κυρίλλου και Μεθοδίου των Θεσσαλονικέων*, Θεσ/νίκη 1997 (με αναφορά στις συμβολές των F. Dvornik, G. Griveč, V. Vavřínek κ.ά.). Θεμελιακό παραμένει βέβαια, το

3) Το διπλωματικό-πολιτικό υπόβαθρο της χαζαρικής αποστολής σχετίζεται συχνά με την επιθυμία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας να ανανεώσει τις σχέσεις της με το χαζαρικό κράτος εξαιτίας της επικίνδυνης ωσικής επιδρομής στην Κωνσταντινούπολη, τον Ιούνιο του 860. Η άποψη αυτή έχει γίνει σε γενικές γραμμές αποδεκτή από την έρευνα⁴³, αν και ούτε ο «Βίος Κωνσταντίνου» αλλά ούτε άλλες παράλληλες πηγές δεν φαίνεται να καθορίζουν με σαφήνεια μια τέτοια σύνδεση⁴⁴.

4) Στο 9ο κεφάλαιο, επίσης, υπάρχει ένα τμήμα όπου στην απάντηση του Κωνσταντίνου στους Χαζάρους αξιωματούχους για την προέλευσή του ορισμένοι ερευνητές επιχείρησαν να διείδουν βουλγαρική προέλευση των αποστόλων των Σλάβων, η οποία όμως έχει πρόσφατα ανασκευαστεί. Πρόκειται για το σημαντικό σημείο (μετ. Αναστασίου, 129.29-38), που αναφέρεται στην ασαφή (Βιβλικού περιεχομένου) απάντηση στους αξιωματούχους του χαγάνου, όταν οι τελευταίοι, λίγο πριν από το επίσημο δείπνο κατά το οποίο έλαβαν χώρα οι θεολογικές συζητήσεις, ρώτησαν τον Κωνσταντίνο για το αξιώμα του στο Βυζαντιο, έτσι ώστε να τον τοποθετήσουν την ανάλογη τιμητική θέση κοντά στον ηγεμόνα τους. Όπως έχει δείξει σε ειδική μελέτη του ο Δ. Γόνης, η απάντηση του Κωνσταντίνου ότι ο πρόγονός του (παππούς του) είχε μεγάλο αξιώμα κοντά στο βασιλιά του, αλλά μετά την αποπομπή του αναγκάστηκε να καταφύγει σε ξένη χώρα σε κατάσταση ένδειας, δεν αναφέρεται βέβαια απευθείας στην καταγωγή του και την προέλευση της δικής του οικογένειας, αλλά αναπέμπει στον Πρωτόπλαστο Αδάμ και την έκπτωσή του από τον Παράδεισο. Κατ' αυτή την έννοια, δεν έχουν βάση οι προσπάθειες Βουλγάρων ερευνητών να αποδείξουν την δήθεν βουλγαρική προέλευση των Θεσσαλονικέων αποστόλων, θέτοντας

συνθετικό έργο του Dvornik, *Missions*. Επίσης η μονογραφία (στα ελληνικά) του Ταχιάου, *K+M*, passim.

43. Βλ. για παράδειγμα, W. Barthold – P. Golden, "Khazar", EI² 4 (1978, ανατ. 1997), 1175a. – K. Άμαντος, *Ιστορία βυζαντινού κράτους*, Α', γ' έκδ., Αθήνα 1963, 431-432. – G. Ostrogorsky, *Ιστορία βυζαντινού κράτους*, Β', Αθήνα 1979 (ανατ. 1995), 102. – Χριστοφιλοπούλου (εδώ σημ. 17), 220. – Obolensky, *Κοινοπολιτεία*, Α', 220 και του ίδ., CMH IV.1 (19662), 493-494. – Ταχιάος, *K+M*, 66, 67-68, 79-80. Για μια αντίθετη άποψη, όπου η ωσική επιδρομή τοποθετείται μετά τη χαζαρική αποστολή, βλ. T. Λουγγής, *Επισκόπηση βυζαντινής ιστορίας*, Α': 324-1204, β' εκδ., Αθήνα 1998 (έκδ. 1999), 225-226.

44. Περί αυτού βλ. Φειδάς, «Κύριλλος», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυλοπαίδεια* 7 (1965), στήλ. 1177.

παράλληλα με τον τρόπο αυτό να άρουν τη μεγαλύτερη ίσως προσφορά του Βυζαντίου προς τους σλαβικούς λαούς⁴⁵.

* * *

Στη συνάντηση του Κωνσταντίνου με τους Ιουδαίους και Μουσουλμάνους σιφούς θεολόγους στη Σαμαντάρα (αλλά και σε άλλα χαζαρικά κέντρα κατά τον Π. Χρήστου⁴⁶), ο Μεθόδιος κράτησε «χαμηλό προφίλ», όπως δε μαρτυρεί ο δικός του Βίος («Βίος Μεθοδίου», μετ. Αναστασίου, 153.6-7), «αμφότεροι κατενίκησαν και κατήσχυναν τους Ιουδαίους, ο μεν δια της προσευχής, ο δε φιλόσοφος δια των ομιλιών του». Ο νεότατος Κωνσταντίνος αντιμετώπισε με μεγάλη ικανότητα τους γέροντες σιφούς του Ιουδαϊσμού και του Ισλάμ, όπως περιγράφει γλαφυρά ο «Βίος» του (κεφάλαια 90, 100, 110), ιδιαίτερα πάνω στο ξήτημα του Τριαδικού Δόγματος. Δεν κατόρθωσε όμως να πείσει το χαγάνο να ασπασθεί τη θεωρία του Βυζαντίου ως της μοναδικής, παγκόσμιας και αιώνιας Χριστιανικής Αυτοκρατορίας, με το ρόλο της ως προεξαγγελτικής παράθεσης στο θεϊκό επουράνιο βασίλειο (κεφ. 10, μετ. Αναστασίου, 133-134).

Τα επιχειρήματα του Κωνσταντίνου ακούστηκαν με προσοχή και από τους ραββίνους και από τους δερβίσηδες της χαζαρικής Αυλής, καθώς και από τον ίδιο το χαγάνο, η δε πνευματική αντιπαράθεση του χριστιανικού με τον ιουδαϊκό και το μουσουλμανικό κόσμο, όπως αναλυτικά «ξεδιπλώνεται» στο 90 και το 100 κεφάλαιο του «Βίου Κωνσταντίνου», δημιούργησε μεγάλη εντύπωση στους παρευρισκομένους⁴⁷. Από θεολογική άποψη, όμως, η χαζαρική αποστολή δεν μπορεί να θεωρηθεί επιτυχημένη, παρά το γεγονός ότι ο χαγάνος επέτρεψε σε δύο από τους υπηκόους του το επιθυμούσαν, να γίνουν Χριστιανοί. Σύμφωνα με το «Βίο», «εβαπτίσθησαν εξ αυτών διακόσιοι ἀνθρώποι, οίτινες απεκήρυξαν τα ειδωλολατρικά βδελύγματα και τους ανόμους γαμικούς δεσμούς τους» (μετ. Αναστασίου, 138.19-21). Ο αριθμός των βαπτισμένων, συνδεομένων με την άρχουσα τάξη των Χαζάρων, είναι μεν μικρός, αλλά, όπως παρατηρεί ο Ταχιάος, έχει ιδιαίτερη σημασία «αν αναφέρεται σε πρόσωπα που εί-

45. Βλ. Γόνης, *passim*, ιδίως 220 εξ. (με την αναίρεση της βουλγαρικής ἀποψης). Γενικά για την ελληνικότητα των αποστόλων βλ. εδώ, σημ. 10.

46. Χρήστου, *K+M*, 46.

47. Βλ. Ζακυθηνός, *Ιστορία*, 233.

χαν το προνόμιο να παρευρίσκονται στα συμπόσια του χαγάνου, που κατά τη διάρκειά τους γίνονταν οι θεολογικές αυτές συζητήσεις»⁴⁸. Όπως δε έγραψε ο Βλαστός, «δεν υπήρχε περίπτωση να μεταστραφεί η χαζαρική άρχουσα τάξη από τον Ιουδαϊσμό στο Χριστιανισμό, αλλά μόνο να ενισχυθεί η χριστιανική λατρεία όσων ήσαν Χριστιανοί στη Χαζαρική Αυτοκρατορία, όπου η συνήθηση επικρατούσα θρησκευτική ανοχή φαίνεται ότι είχε προσωρινά κλονιστεί»⁴⁹. Έτσι, κατά τον Touzbee, ο Κωνσταντίνος «εγκατέλειψε το σχέδιο ευαγγελισμού της Χαζαρίας και των βορείων επαρχιών της... πιθανώς έχοντας συμπεράνει ότι η βασιλική χαζαρική οικογένεια είχε ξεπεράσει το τελικό στάδιο της σταδιακής της υποταγής στον Ιουδαϊσμό – κάτι που αποτελούσε αξεπέραστο εμπόδιο για οποιοδήποτε χριστιανικό ιεραποστολικό έργο στη Χαζαρία»⁵⁰. Πράγματι, τον εξιουδαϊσμό στο χαζαρικό κράτος προώθησε περαιτέρω ο διάδοχος χαγάνος του Μπουλάν, ο Ομπάντια, από το 870 περίπου και εξής.

Αντίθετα, ως προς το πολιτικο-διπλωματικό σκέλος της, η χαζαρική αποστολή στέφθηκε από επιτυχία. Η εκδήλωση συμπαθείας του χαγάνου προς τους Βυζαντινούς συνοδεύτηκε αφενός μεν από χειρονομία καλής θέλησης με την απελευθέρωση διακοσίων επίσης Ελλήνων αιχμαλώτων (μετ. Αναστασίου, 138.29-33) και αφετέρου από την υπόσχεσή του (με γράμμα προς τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ', που παρέδωσε στον Κωνσταντίνο), για φιλία και συμμαχία με την Αυτοκρατορία, με την οποία αναλάμβανε να στείλει ενισχύσεις σε οποιοδήποτε μέρος θα χρειαζόταν (μετ. Αναστασίου, 138.25-27. – πρβλ. γαλλ. μετ. του Dvornik, *Légendes*, 370)⁵¹. Έτσι επιστρέφοντας στην Κωνσταντινούπολη, η αποστολή του Κωνσταντίνου και Μεθοδίου πέρασε και πάλι από τη Χερσόνα (γύρω στο φθινόπωρο με αρχές χειμώνα του 861), απ' όπου μετέφερε πίσω μαζί της τα λείψανα του αγ. Κλήμη Ρώμης, προφανώς σκοπεύοντας να τα επιστρέψουν στον πάπα ως ένδειξη καλής θέλησης της Αυτοκρατορίας προς τη Ρώμη⁵².

Οι μεγάλες εμπειρίες που είχαν αποκτήσει στα πλαίσια της χαζαρικής τους αποστολής προετοίμασαν κατάλληλα τους Κωνσταντίνο και Μεθόδιο για την

48. Ταχιάος, *K+M*, 75. Για τον αριθμό των βαπτισμένων βλ. και *PmbZ*, B', 562 σημ. 12.

49. Vlasto, *Entry*, 35.

50. Touzbee, 522.

51. Βλ. επίσης Dvornik, *Missions*, 65-69. – Μωϋσείδου, 301. – Ταχιάος, *K+M*, 76. – *PmbZ*, B', 562 σημ. 13.

52. Βλ. τα σχόλια και την ερμηνεία της μεταφοράς αυτής στον Ταχιάο, *K+M*, 77-78.

εξόρμηση, δύο περίπου χρόνια μετά τη χαζαρική αποστολή, του μέγιστου εγχειρήματός τους: του ευαγγελισμού της Παννονίας και Μοραβίας και του εκχριστιανισμού των κεντροευρωπαϊκών Σλάβων, με τη δημιουργία του σλαβικού αλφαριθμητού.

Αθήνα, Απρίλιος – Μάιος 2000
Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών Ε.Ι.Ε.

Τμήμα χάρτη από την *Cambridge Medieval History IV.I* (β' έκδ., 1966), με ορισμένες προσθήκες, όπου απεικονίζεται το βορειοανατολικό σύνορο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας την περίοδο 7ου – 10ου αιώνα μ.Χ. Στα αριστερά, η διακεκομένη γραμμή αναπαριστά την εμπορική οδό των Σκανδιναβών Βίκιγκς («Βαράγγων») προς τη βυζαντινή πρωτεύουσα, Κωνσταντινούπολη. Στο κέντρο του χάρτη εκτείνονται οι περιοχές της Χαζαρικής Αυτοκρατορίας (9ος-10ος αι.). Η πορεία των Κωνσταντίνου-Κυρίλλου και Μεθοδίου από την Κων/πολη ως τη Χερσώνα (τέλη 860) και από εκεί ως το τελικό σημείο της συνάντησής τους με το Χάζαρο χαγάνο, στη Σαμαντάρ (861), αναπαρίσταται με βέλη.